

Юрій ЯСІНОВСЬКИЙ (Львів)

**КАРДИНАЛ ПІТРА
ЯК ДОСЛІДНИК ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ГИМНОГРАФІЇ
(у 200-ту річницю народження)**

31 серпня 2012 року минуло 200 літ, як народився кардинал Жан-Батіст Пітра, першовідкривач поетичної форми візантійської гимнографії, дослідник церковного права східних Церков, невтомний трудівник на ниві грецької рукописної книжності, пошукувач і публікатор величезного масиву пам'яток грецької літургійної поезії. Величезна (майже 2000 сторінок) праця з історії візантійської літератури проф. Мюнхенського університету Карла Крумбахера (1856–1909)¹ не змогла б з'явився у 90-х роках ХІХ ст., якби не було Пітри.

Жан-Батіст Франсуа Пітра народився 31 серпня 1812 р. в містечку Шамфоржей (Champforgeuil) в кількох кілометрах від Шальон-сюр-Сон в центральній-східній Франції в родині італійських емігрантів. Щоб син отримав добру освіту, батько віддав його під опіку досить освіченого родича — Ваф'є (Vafier), який проживав у невеликому містечку Кюїзері (Cuisery). Досить швидко зауваживши незвичайні здібності племінника, Ваф'є порадив йому вступити до невеликої семінарії в місті Отен (1825), де той подивлявся своєю незвичайною пам'яттю, гострим розумом і сумлінним навчанням. Згодом Пітра перейшов до великої семінарії. У її бібліотеці зберігалося чимало старовинних рукописів, з якими він розпочав свої перші заняття з палеографії, що пізніше принесло йому славу видатного знавця давніх манускриптів. 1835 р. отримав посаду професора історії, а згодом і риторики в семінарії Отена, викладав церковну літературу. 1836 р. висвятився.

Зацікавився постаттю св. Лegerія, який жив у часи Merovingів, у канікулярний час 1838 р. розшукував матеріяли у королівській бібліотеці Парижа. Згодом неподалік містечка Отен віднайшов грецький напис з ІІІ ст.

---

¹ K. Krumbacher. *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527–1453)* [=Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft, IX, 1]. München² 1897.

після Р. Хр., що зробило його ім'я відомим не лише у наукових колах Франції, а й за її межами.

У той сам час вирішив вступити до чернечого ордену бенедиктинців у Солемі, який лише у 30-х роках XIX ст. перетворився з невеликої чернечої церкви абатства Ля-Кутюр-дю-Ман (La Couture du Mans) у самостійне абатство. Полишає професорську працю й переїжджає в Солем, де в січні 1842 р. вступає до новіціату, а в лютому 1843 складає монаші обіти й урочисто вступає до спільноти Бенедиктинського ордену.

Приблизно в цей же час Солемське абатство придбало в передмісті Парижа Сен-Жермен занедбану посілість, де в минулому, до Революції, процвітало знамените абатство Сен-Жермен-де-Пре, і 1842 р. з Солеми сюди переселилася невелика спільнота ченців, а наступного, 1843 р. Пітра стає тут настоятелем. З грудня 1844 по березень 1845 р. Пітра здійснив свою першу наукову подорож до Англії, а повернувшись, співпрацює з уже відомим на той час патрологом — абатом Мінем. Розпочався період постійних і тривалих наукових подорожей Пітри з метою пошуків рукописних джерел.

1858 року відбулася подія, яка стала переломною в духовній і науковій кар'єрі Пітри. Папа Пій IX покликав його до Риму, де в той час активізувалося питання приєднання східних Церков до Риму. Головним ініціатором цього проекту був глава Римського престолу папа Пій IX. Три статті Пітри про канонічне право Грецької Церкви привернули увагу папи, що зумовило виклик до Риму. Папа одразу ж запропонував йому релігійно-політичну місію в Росію у справі єдності церков, але Пітра відмовився, оскільки не вважав себе достатньо обізнаним в тонкощах грецького канонічного права. В результаті перемовин римський понтифік врешті погодився увільнити Пітру від цієї місії і благословив у наукову подорож до Росії. Перебування у Римі Пітра використав і для ближчого знайомства зі скарбами місцевих бібліотек.

В середині серпня цього ж року Пітра здійснив подорож Італією, і то не як турист, а насамперед як науковець. Флоренція, Венеція, Есте, Мілан, Турин стали тими містами, які давніше з науковою метою відвідували так великі вчені мужі, як Мабільон, Панеброк, Монфокон. Він пошукував грецькі манускрипти, насамперед ті, що стосувалися грецького канонічного права. Зиму перебув у Франції і на початку літа 1859-го розпочав свою далеку подорож до Росії. Через Кельн і Ляйпціг прибув до Щеціна, а звідти кораблем дістався до Петербургу.

Росія в той час була ще дуже замкненою країною, і відомості про неї поширювалися переважно у вигляді чуток, зокрема про переслідування

католиків. Після переїзду через Кронштадт з його грізними бастионами настрій Пітри підупав і йому здавалося, що він уже ніколи не повернеться назад.

До Петербургу він прибув 12 липня 1859 р., зупинився у домініканців, що замешкали при церкві св. Катерини. Тут несподівано натрапив на один грецький рукопис з Афону, правда, дуже знищений вологою. В цьому манускрипті Пітра знайшов переказ про заснування Іверського монастиря на Афоні Євтимієм, сином грузинського царя Георгія. Цей переказ супроводжувався піснеспівом на честь Божої Матері, що й вивело Пітру на шлях подальших пошуків у сфері візантійської гимнографії. Гимн ряснів червоними крапками, які повторювалися періодично, і, як виявилось пізніше, надавали текстові певної ритмічної організації за стишками і строфами. До цього часу ні майбутній кардинал, ні його великі попередники, незважаючи на великі зусилля, не змогли подолати багатовіковий стереотип, що словесні тексти грецьковізантійських піснеспівів є прозою. І перший же кодекс, що потрапив йому на очі в Петербурзі в церкві св. Катерини, скерував на шлях цілком нового розуміння гимнографічних текстів — як текстів високої поетичної культури, що мають свій особливий розмір, заснований на кількості складів і наголосах.

2 серпня 1859 р. Пітра виїхав до Москви, де знайшов підтримку французького посла Лівію, який познайомив його з архим. Леонідом (1822–1891), великим знавцем рукописної книжності, зокрема грецької, у московських книгосховищах. Часті бесіди торкалися різноманітних питань літургії, церковних обрядів й особливостей східної і західної Церкви. Можливо, саме знайомство з Пітрою наштовхнуло архим. Леоніда на ідею систематичних публікацій описів давніх рукописних книг, які пізніше вийшли друком (бл. 15 публікацій; деякі описи залишилися в рукописах, зокрема опис музичних кодексів з 1870 р.²). Архим. Леонід описав такі великі колекції давніх рукописних книг, як колекція заснованого патріярхом Ніконом Воскресенського Ново-Єрусалимського монастиря (1871), Троїце-Сергієвої лаври (1879), графа Уварова (1893–1894)³.

² Леонид, архим. Нотные рукописи библиотеки Воскресенского, Новый Иерусалим именуемого, монастыря, 1.V.1870 г. // ГБР, архив Д. В. Разумовского (ф. 380), № 20/6.

³ Леонид, архим. Описание славяно-русских рукописей книгохранилища ставропигиального Воскресенского, Новый Иерусалим именуемого, монастыря... // *Чтения в общ. истор. и древн. росс.*, 1871, кн. 1, с. 1–71; його ж. Описание славянских рукописей Свято-Троицкой Сергиевой лавры // *Чтения в общ. истор. и древн. росс.*, 1878, кн. 2, с. 1+хІх+1–352; кн. 4, с. 1+240; 1879, кн. 2, с. 1–267 (є окр. відб.); його ж. *Систематическое описание славяно-российских рукописей собрания графа А. С. Уварова*, част. 1–4. Москва 1893–1894.

Завдяки підтримці митрополита Філарета Пітра мав вільний доступ до знаменитої Синодальної бібліотеки та її окремого відділу — Патріаршої бібліотеки, особливо багатой на грецькі рукописи (сьогодні зберігається в ГИМ); мав постійних помічників і консультантів. Працював також у багатій бібліотеці Троїце-Сергієвої лаври у Сергієвому Посаді під Москвою (сьогодні зберігається в ГБР), де познайомився з проф. Антоніном Горським (1814–1875), співавтором описів рукописів Синодальної бібліотеки (1855–1917, в шести томах⁴), одного з найкращих у розкритті змісту давніх рукописних книг, зокрема літургійних, що підкреслив у своїй окремій розвідці проф. Крістіян Ганнік⁵.

Праця у московських бібліотеках зосередилася навколо вивчення грецьких рукописів, зокрема літургійних. Під час останньої зустрічі з митрополитом Філаретом Пітра докладно розповів, над чим він працював і якими були результати. Відзначив, що Патріарша бібліотека щодо кількості грецьких манускриптів поступається хіба що бібліотекам Ватикану і Парижа. Порівнював найдавніші рукописні тексти з друківаними й побачив чимало розбіжностей. На питання владики, якою є мета цих пошуків, Пітра відповів: «Все це залишиться в моїх картонах і, очевидно, не побачить світу доти, поки Бог не поверне нам спокою. Якщо ми діждемося миру, то я сподіваюся за допомогою моїх братів тої самої конгрегації св. Бенедикта здійснити критичне, перфектне видання канонічних і літургійних грецьких книг. Але це видання навряд чи зможе з'явитися без того, щоб один з членів нашого ордену не повернувся до Москви з метою ще раз переглянути ці рукописи, з яких я користав» — й попросив дозволу на це у митрополита Філарета, на що останній дав згоду.

15 січня 1860 р. Пітра залишив Москву й подався до Петербургу. Різдвяні свята були часом прощання, й він отримав чимало дарунків від своїх московських друзів і знайомих. Та найбільшим даром була нова й надзвичайно цікава знахідка. Під час одного з останніх відвідин Синодальної бібліотеки Пітра випадково побачив манускрипт Ковтака́рюв, без початку

⁴ [А. В. Горский, К. И. Невоструев]. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной (патриаршей) библиотеки*, отдел первый: *Священное писание*, т. 1. Москва 1855; отдел второй, част. 1–3: *Писания Святых Отцов*. Москва 1857, 1859, 1862; отдел третий, част. 1–2: *Книги богослужебные*. Москва 1869, 1917 [=ЧОИДР, т. 263/4; е окр. відб. останньої част.: Москва 1917]; фототип. перевид.: Wiesbaden: Harrassowitz 1964).

⁵ Х. Ханник. Достижения Горского и Невоструева в сравнении с методами и целями описания греческих и славянских литургических рукописей западными исследователями // *Рукописные собрания церковного происхождения в библиотеках и музеях России: Сборник докладов конференции*, Москва, 17–21 ноября 1998 года / ред. Борис Даниленко. Москва: Синодальная библиотека Московского патриархата 1999, с. 9–27.

й кінця (на цей рукопис, між іншим, спирався ще преосв. Філарет Гумилевський, чернігівський архієп., й покликався у своїй книзі *Исторический обзор песнопевцев*⁶). Одразу ж його увагу привернув Різдва́ний кондак *Діва днесь* (пізніше цей текст Пітра опублікував, а згодом — Кріст і Паранікас), який вразив його яскравою звучністю й поетичним змістом. За цим кондаком йшли інші, і також їх творцем був Роман Мелодос. Пізніше, вже ставши кадином, Пітра знайшов у бібліотеці Корсіні інший список московського рукопису, в Турині — третій, і вже після публікації тексту, на острові Патмос — четвертий.

Сніжною, з великими морозами зимою повертався, через Варшаву, з Петербургу. Потім ще була тривала зупинка в Празі, і лише в жовтні прибув до Парижа, а за декілька місяців приїхав до Риму, щоб відзвітувати про наукові результати своєї подорожі. 3 липня 1862 р., тобто 150 років тому, Пітра виголосив спеціальну доповідь про свої відкриття на засіданні Академії католицької віри в присутності семи кардиналів, багатьох прелатів, наукової і літературної еліти Риму. Через рік, у березні 1863 р., за ці наукові заслуги папа підніс його до гідності кардинала.

Результати праці Пітри в різних країнах Європи, в тому й Росії, почали оприлюднюватися у вигляді ґрунтовних наукових публікацій. Спершу він видав два томи канонічних пам'яток Грецької Церкви, від Апостольських постанов до Номоканону. Супровідний текст і коментарі перетворилися у справжню історію візантійського канонічного права.

1867 р. опублікував свою знамениту працю про греко-візантійську гимнографію, у якій докладно йдеться про відкриття літургійної поезії⁷. 1876 р. з'явився перший том *Analecta sacra*, у якому розпочав систематичні публікації пам'яток греко-візантійської літургійної поезії з докладними науковими коментарями. У першому томі опублікував понад 250 піснеспівів річного церковного кола, багато з яких до цього були невідомими. 1884 р. з'явилися наступні три томи, 1888 — п'ятий.

На початку 1869 р. Пітру було призначено головним бібліотекарем Римської церкви, де він не лише працював як організатор бібліотечної справи, але й особисто описував і складав каталоги манускриптів із насамперед ватиканських бібліотек. Це було одне з найулюбленіших занять Пітри, завдяки якому римські рукописні скарби стали доступними ширшому колу дослідників.

⁶ Филарет, архиеп. *Исторический обзор песнопевцев*, 2-ге вид. Чернігів 1864, с. 199–202 (перше вид. з'явилося 1860 р.).

⁷ Jean-Baptiste-François Pitra. *Hymnographie de l'église grecque*. Rome 1867.

70-ті роки виявилися складними у політичному житті Європи: захоплення Риму гарібальдійцями, поразка Франції у війні з Пруссією, смерть великого покровителя Пітри — папи Пія IX (1878), що негативно вплинуло і на Пітру.

1886 р. виповнилося 50 літ його духовного сану, й увесь європейський науковий світ гаряче вітав великого науковця.

З 1885 р. здоров'я Пітри почало підупадати. Вранці 9 лютого 1889 р. він відчув поліпшення, але невдовзі стан його різко погіршився. О сьомій годині вечора, як пишуть сучасники, з очей Жана-Батіста Пітри вискотилася велика сльоза, він важко зітхнув і віддав Богові душу. Відійшов великий науковець, прекрасний знавець європейських бібліотек, невтомний шукач грецьких рукописних пам'яток. За словами одного з біографів Пітри, він був справжнім Колумбом у відкритті поетики візантійської гимнографії⁸.

---

⁸ Докладніше про великі заслуги кардинала Пітри в історії вивчення ритміки візантійської літургійної поезії див. у розвідці Михайла Залеського, яку публікуємо у цьому ж збірнику.